

פולחן החמור בימי קדם

מאת
ג. לייבוביץ

משפרעם ג. מיכאלידיס (G. Michaelidis)¹⁾ את הפאפירות הוציא שבסרף עלייו רישום האל סט ולו ראש חמור, ממילא נתעורה בעית פולחן החמור בימי קדם. עדין הדבר צרייך ראייה, אם באמת היה פולחן כזה. דרך הראייה שראו המצריים הקדמונים הולך-על-ארבע זה, אין בה אפילו רמז קל שבקלים שהיו סוגדים לו. אדרבה, היא הקדימה בכמה אלפי שנים את הקמשלים שבדורות האחוריים, שהוציאו לו לחמור את המוניטין שלו. צא וראה שהכתבם המצריים הקדומים מתארים את החמור באופן שאין בו שום דמיון לציירו של אל. תיאור זה בא בכתבה מקבורי הממלכה הקדומה — כגון בכתובות הקבריים של תי²⁾ ומררעפה³⁾, המתארות את עלבונת של בהמה זו, שהבריות מליעיבותם בה גם במעשים וגם בדברים:

המור הוא "השער לעוזול", הסופג מכות תמיד⁴⁾, המועבד בפרק, כגון בנשיאות משאות וכתיית גרעינים וכדומה. אין חולקים לו אפילו את הקבוד שיש לא משמש בהמת-רכיבה; אין הוא אלא בהמת-משא בלבד. אמת, מוצאים אנו כאן וכאן בימי הממלכה הבינונית בני שם שבאו למצרים מארץ

-
- G. Michaelidis, *Papyrus contenant un dessin du dieu Seth (à tête d'âne, Aegyptus (Gennaio-Giugno) 1952, Milano, fasc. 1, p. 45.*
G. Steindorff, *Das Grab des Ti*, Leipzig, 1913, salle III, (2 panneau de gauche, registre 4.
The Mastaba of Mereruka, II, University of Chicago, Oriental (3 Institute Publication, vol. XXXIX, Chicago 1938, pl. 169.
P. Montet, *Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire*, Strasbourg, 1925, p. 210.

רתינו, רוכבים על חמוריהם⁵); אבל אצל המצרים עצם אנו רואים את החמור לראשונה בציור של גבי לוחית-תמונה של צפחה⁶, שモצאה מהיראكون-פוליס, ועליה חרוטים חמורים ערכיים בשורה. מכאן ואילך אנו מוצאים את החמורים והם נושאים בעול העבודות בשדה⁷, ותבליט מדינת הבו⁸ מראה לנו חמור-בר, הנופלים, מפולחי חצים, בשעת מסע-צד, הנערך בידי רעמסס השלישי. בכתב הספרות המצרית⁹ היחס אל החמור הוא היחס שזכה לו בשדה הדגן. אבל נראה, שהחפירות הארכיאולוגיות למצרים שופכות או ר חדש על עניין היחס לחמור.

במאرس 1949 הודיעה מחלקה העתיקות של מצרים לעתונות, שפעלים שעסקו ביפויי החיל באהוזת המלך שבאנשס, מצאו שני כדים קטנים שחורים ועיטוריים עליהם. בדיקה ראשונה העלתה, שהכדים שייכים למלך מתוקופה החיקטוסים. הויאל והתעודות מתוקפה זו מوطטות הן למדרי, החליטה מחלקה העתיקות לעורך חיפוש מודדק במקום ההוא מרובה העניין. פעולות החשיפה (שניהם לביב אפנדי חבשי) הביאו לידי גילויים של 18 קברים מתוקופה החיקטוסים ומתקופה שקדמה לה במקצת. נמצאו סימנים של שוד שנעשה בקברים אלה בתקופה קודמת, אבל אחדים מן הקברים שלמים היו, ואחדים לא נפגעו אלא בקצתם, וניתן לקבוע, שהגופות שבקברים אלה "מכוכחות", כدرך שנגנו בקבורת המתים בתקופה הפרידינאנטית ובתחילת התקופה ההיסטורית. אף נגלו עצמות זבחים (יעזים ועוד). מלבד זה העלו חפירות אינשס, שהחמור קרוב היה ללבם של בעלי הקברים. והוא דבר שאין לו שורש במנגאי מצרים המקוריים. אך כמה מן הקברים נמצאו חמור קבוע, ופעמים מפלס קבורתו גבוהה משל קבר האדם. והנה יש מקום לשאול, אם לפניו עדות

P. Newberry, *Beni-Hasan I*, London 1893, pp. 28, 20/31.; ⁵

W. Wreszinski, *Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte*, II, pl. 6; J. Černý, *Semites in Egyptian mining expeditions to Sinai*, Archiv Orientalni, vol. VII, No. 3, October 1935, p. 384, fgs. 2-5.

F. Legge, *The carved slates from Hieraconpolis and elsewhere*, ⁶

PSBA, XXII, 1900, p. 125, pl. V, obverse.

F. Hartmann, *L'agriculture dans l'ancienne Egypte*, Paris 1923 p. ⁷

H. H. Nelson, *Medinet-Habu*. Oriental Institute Publica-

tion, Chicago 1930-40,

H. Grapow, *Die bildlichen Ausdrücke im Agyptischen*, Leipzig ⁹

1924, pp. 88, 191.

על פולחן שנהגו באותו בעל-חיים, או שמא הקריבו את החמור לקרבן, או אפשר המייתו אותו כדי לשימוש בו המת בעולם הבא. בחפירות תל אל עג'ול גילה סיר פלינדרס פיטרי¹⁰) כאotta תופעה ממש בקבורים מתוקפת החיקסוסים. גם כאן נקבעו החמורים במפלס גבוה במקצת מקבריהם של בני האדם. כלום מנהג זה הוא שהביא את טקיותם לומר על בני ישראל¹¹ו), כי לא היה דבר שקהלם כמחסור במים. נוטים למות, השתטו על הארץ ושכבו באותו מישור רחבי-ידיים, עד שראו עדר חמור-יבר חזוריים מן המרעה וקרבים אל סלע מוצל אילנות. משה הלך אחר החמורים, ולפי העש שצמח במקומ גילה וחשף עורקי מים גדולים... וכך כל מה שמקדש אצלנו נעשה להם חולין, וכל המתועב בעינינו נעשה להם היתר. צלם החיים, שהדריכה אותם והצילהם מצמא, מקודש הוא בבית-מקדשם".

כדי לבדוק את מהימנותם של דברי טקיותם לאורם של כמה מקורות קדומים, שמדובר בהם על החמור:

א) לפי זכריה ט', ט' החמור בהמת-רכיבה הוא. דבר זה כבר הובלט בתיאורים המצריים מימי הממלכה התיכונה. לפי תעודה אחת מאוגרית¹²יו) היו אפלו שמיים מרදעת על גבו של החמור.

ב) בשמואל א, כ"ה, י"ח מתואר החמור כבהמת-משא.

ג) תעודה אחרת מאוגרית¹³) מדברת על קרבן החמור, והוא אישור למה שנאמר בשמות י"ג, י"ג, על פטר חמור שאסור להקריבו וצריך לפודתו בשזה או לעורפו. לפי ויקרא י"א, החמור בהמה טמאה הוא. יתכן שגם שגם קבורות החמורים בקברי החיקסוסים הוא מנהג שורשו בעולם המושגים הללו.

מכל מקום אין במקורות הללו כל רמז לפולחן החמור. אף במצרים לא הוכר האל בעל ראש החמור כאל סת אלא בתקופה המאוחרת, כפי שאנו למדים מכמה תיאורים ציוריים, שכמעט כולם מן התקופה ההלמית. ואלה הם:

W. M. F. Petrie, *Ancient Gaza*, I, London 1931, p. 4; (10)

Idem. II, 1932. p. 5.

Tacite, *Hist. Lib.* V. 3, 4. (11)

Ch. Virolleaud, *Un nouveau chant du poème d'Alein-Baal*, (12)

Syria XIII, Paris 1932, p. 132.

Idem. *Fragment nouveau du poème de Mût et Aleyn-Baal*, *Syria* (13)

XV, Paris 1934, p. 228—9.

א) הפאפרוס שפירסמו ג. מיכאלידיס¹⁴), שבו צויר האל סת, בצל רأس החמור, מצויר בקשת וחזק. ציור זה מלווה שלושה כינויים:

σμερδαλέος	CΜΕΡΔΑΛΕΟC
ἡπύτα αὶ ἡπύτης	HΠΥΤ...
θεός	ΘΕΟC

תיבות אלה ערוכות זו מעל זו, וראשיהן מצטרפים לשם "סת". המלה הראשונה מקבילה למלה המצרית y.śny, המסומנת בהירוגlyph של סת ופירושה "אֵיָם, זועם, השתוֹלֶל, סערָה". למלה השניניה הציע ג. מיכאלידיס את הקריאה ἡπύτης, ש夷עורה קול רועם. כינוי זה מקרב את סת לכרוב¹⁵ ועשה אותו νοεῖμον-δαιμόνיא. חציו נועד כנראה לפולח בו את הנחש אַפְּוִיפִּס¹⁶), שהוא רוח הרע. ציור שבפאפרוס מזר-זבן¹⁷) (עתה בבית: הנכות של קאהיר) ותבליט שבאטילה מתיקינה (עכשו בבית-הנכות של לידן) מראים את סת, הקורי כאן "גְּבָתִי" (או בן אומבוֹס), כשהוא מפלח בחניתו את נחש הרע. כמה מקורות מזכירים מעשה זה¹⁸), ובهم גם האטילה משנת 400. תפקידו זה של סת מתמזג עם תפקידו של סותק¹⁹).

ב) ציור שבפאפרוס אחר²⁰) אף הוא מראה את סת בצורת אדם, אווז חנית בכל אחת משתי ידייו, וראשו ראש חמור. גוףו משועש לשניים. כנראה כדי למנוע מלזהיק. מכאן שראו אותו כ-Τυφών. במצרים "תיפון"

G. Michaelidis, *op. cit.* pp. 46, 47. (14)

J. Leibovitch, *Le Griffon*, I, Bulletin de l'Institut d'Egypte (15

XXV, Le Caire, 1943, p. 194/5

Idem, *Une Statuette du dieu Seth*, Annales (16

du Service des Antiquités de l'Egypte, XLIV, Le Caire 1945, p. 101.

G. Nagel, *Set dans la Barque solaire*, Bulletin de l'Institut (17

Français d'Archéologie Orientale, XXVIII, Le Caire 1929, p. 33.

Idem, *op. cit.* p. 36. (18)

J. Leibovitch, *Le problème des Hyksos et celui de l'Exode*, (19

Israel Exploration Journal, III, Jerusalem 1953, p. 105.

W. Pleyte, *La religion des pré-Israélites* (Recherches sur le (20

dieu Seth), Leide, 1865, p. 254, pl. IX, fig. 6.

הוא כינויו של סת במקום שהוא מוחזק אחיו של אוסיר⁽²¹⁾, ובכמה לחשים מגים שם זה מכון לחמור⁽²²⁾ (בתקופה ההלניסטית).

ג) בשנת 1906 פירסם ג. דרס⁽²³⁾ כמה אנטאליות (פיתוח-אבן) גנוטיות מבית-הנכחות של קאהיר, ובהן אחת שמנicha מקום לפרש על דרך אחרת, שלא כדעת המפרסם. היא האינטאליה מס' 3, שעליה אומר דרס: "עשוה הַמְאִתָּית, סגולה. אֲנוֹבִיס בְּמִזְוֵד, נוֹשָׂא שְׁרֵבֶיט, וּמְתַחְתֵּי אָוֹתוֹ סִימָן שְׁבָא לְעַלְלָה. מְסֻבִּיב, בְּתוֹךְ שְׁנֵי מְעָגְלִים,

ΑΤΑΛΑΧCΟΡΩΠΙΟΥΘ CIMHTIMHIGAMGICETYΦΩΝ

בצד האחורי האלה תארות, נחש בעל ראש אריה, דמות שראשה עטור קרני אור, והם מוקפים נחש הנושא את זנבו. ושוב אותו הסימן שבאל מלעללה". לאmittio של דבר, אין האל, שדרsty מזוהה אותו לאנוביס, אלא סת בעל גוף אדם וראש חמור, האחzo שרביט באחת מידיו. הכתובת, אף על-פי שהיא גנוטית, מנicha מקום לכמה הערות. המלה ΘΟΡΩΠΙΟΥΒ באה גם באינטאליה מס' 1. המלה ΙΙΓΑΜΓΙΙ אפשר שנגזרה מן המלה המצרית "גמגמ" (gm gm), שפירושה "שבר, קרע". והוא משמעות nah לסת תיפונן, הנזכר בסמוך בהמשך הכתובת. ידועים כמו אלים⁽²⁴⁾, העושים מעשי שבירה ואפלו מעשי הריגה. היוונים, למשל, התגוננו מפני קללה של גְּמַסִּיס הנקומנית⁽²⁵⁾.

M. Meunier, (*Plutarque*) *Isis et Osiris*, Paris 1924, p. (21

H. G. Lyddel et R. Scott, *A Greek-English Lexicon* II, Oxford (22

1948, p. 1848: (P. Mag. Par. I. 3260, P. Mag. Lond. 125, I).

G. Daressy, *Quelques intailles inédites du Musée du Caire*, (23

Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, VII, Le Caire 1906, p. 246.

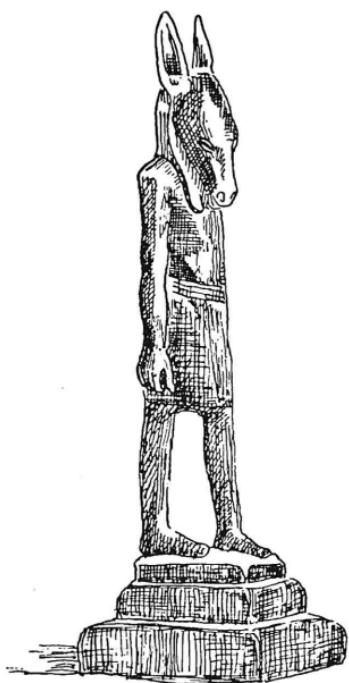
J. Leibovitch, *Amon-Ra, Rechef et Houroun sur une stèle*, (24

Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, XLIV, Le Caire 1945,
pp. 170, 171.

J. Leibovitch, *Le Griffon* III, *Bulletin de l'Institut d'Egypte* (25

XXVII, Le Caire 1945, p. 394.

ד) צלמית ברונזה²⁶), הנמצאת באוסף פרטיז בירושלים, מתארת את האל סת בראש חמוץ. הצלמית צורת אדם לה, וגובהה 11 מ"מ (בלא הבסיס). היא מכוסה פאטינה יפה. צלמית זו היא بلا ספק מעשה תקופה מאוחרת מאוד,

כל התיאורים הללו של סת בעל החמור מוכחים, שהוא אל לא הגיע לגלגולו זה אלא בתקופה מאוחרת יותר, כפי הנראה בתקופה התלמיית. ואולי גלגול זה הוא שהביא את ההיסטוריה טקטיות לכתוב מה שכתב, ועורר את תגבורתו הידועה של יוסף בנ-מתתיהו.

(26) פסלון זה הוא קניינה של הגבי דורה גרISON מירושלים, ובטובה נתנה לי רשות לפרסם את צלומו כאן.